

Ζωή Γετίμη

Γυναίκες στην αγροτική κοινωνία του 14^{ου} αιώνα. Η μαρτυρία των αγιορειτικών εγγράφων

Στη βυζαντινή κοινωνία η θέση της γυναίκας ήταν υποδεέστερη από εκείνη του άνδρα. Η γυναίκα ήταν αποκλεισμένη από τη δημόσια ζωή¹, ενώ η θέση της βρισκόταν στο σπίτι, απ' όπου μπορούσε να βγει μόνο με την κατάλληλη ενδυμασία και με συνοδεία². Στο σπίτι βρισκόταν και όλες οι επιτρεπόμενες σε αυτήν οικονομικές δραστηριότητες, όπως το κλώσιμο και η ύφανση για τη δημιουργία ενδυμάτων³. Ωστόσο, φαίνεται πως οι βιοποριστικές ανάγκες υποχρέωναν τις περισσότερες γυναίκες της υπαίθρου να ασχοληθούν με διάφορες αγροτικές εργασίες⁴. Η θέση της βελτιωνόταν μετά τον γάμο της όταν αποκτούσε

¹ Joëlle Beaucamp, La situation juridique de la femme à Byzance, *Cahiers de civilisation médiéval, X^e-XIIe siècles* 20.2 (1977) 145-176 (= *Femmes, patrimoine, normes à Byzance* [Bilans de recherche 6], Paris 2010, σ. 21-56), σ. 149. — Liz James, Men, Women, Eunuchs: Gender, Sex and Power, στο J. Haldon (εκδ.), *A Social History of Byzantium*, Malden, MA 2009, σ. 31-50, εδw 35 (στο εξής: L. James, Men).

² Σπ. Λάμπρος, Ἡ γυνὴ παρὰ τοῖς Βυζαντιοῖς, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 17 (1923) 258-285, σ. 261, 271. — Φ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, τ. Α΄-ΣΤ΄, Ἀθῆναι 1948-1957, τ. Β΄2, σ. 170. — J. Gill, Matrons and Brides of Fourteenth Century Byzantium, *Byzantinische Forschungen* 10 (1985) 39-56, σ. 39. — Lynda Garland, The Life and Ideology of Byzantine Women: A Further Note on Conventions of Behavior and Social Reality as Reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources, *Byzantion* 58 (1988) 361-393, σ. 371-372. — L. James, Men 35.

³ Angeliki E. Laiou, The Role of Women in Byzantine Society, *Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik* 31.1 (1981) 233-260 (= *Gender, Society and Economic Life in Byzantium* [Variorum Collected Studies Series 370], Aldershot, Hampshire - Brookfield, VT 1992, αρ. XI), σ. 243 (στο εξής: A. E. Laiou, Role of Women). Βλ. και Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Η συμμετοχή της γυναίκας στην οικονομία κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (η περίπτωση της Σερβίδας κλώστριας), *Εἰwά και Εσπέρια* 5 (2001-2003) 147-177. Για τη χήρα χωρική βλ. σ. 161-162 (στο εξής: Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Συμμετοχή).

⁴ Ελένη Α. Μαργαρού, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 29], Θεσσαλονίκη 2000, σ. 8 (στο εξής: Ε. Α. Μαργαρού, *Τίτλοι*). Παρότι στα αγιορειτικά έγγραφα δεν εντοπίζουμε στοιχεία για τη συμμετοχή των

σπουδαίο οικονομικό ρόλο χάρη στην προίκα που της έδινε η οικογένειά της⁵.

Στις αφηγηματικές πηγές αναφέρεται συχνά ο σπουδαίος ρόλος που διαδραμάτισαν κατά καιρούς γυναίκες που ανήκαν στην αυτοκρατορική οικογένεια ή εν γένει στην αριστοκρατική τάξη⁶. Πληροφορίες για τη γυναίκα της μέσης αστικής τάξης, της επαρχίας και της

γυναικών σε αγροτικές εργασίες στην περιοχή της Μακεδονίας, γνωρίζουμε ότι στην Ήπειρο κατά τον 13^ο αιώνα οι γυναίκες βοηθούσαν στον τρύγο· βλ. Α. Ε. Laiou, *Role of Women* 248. Τον 10^ο αιώνα η αδελφή του Οσίου Λουκά του Στειριώτη συμμετείχε σε σημαντικές αγροτικές εργασίες: «Αὕτη ... εὐρέθη μετὰ τινῶν ποτε καὶ ἄλλων τὸ τοῦ κυμίνου λήμιον ἐκαθαίρουσα καὶ τὰς ἐν αὐτῷ βοτάνας, ὥστε μὴ πρὸς αὐξὴν ἐπιδοῦναι, τίλλουσα». Βλ. *Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων ἐξηγήσις τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Λουκά τοῦ νέου τοῦ ἐν Ἑλλάδι κειμένου*, ἐκδ. Δ. Ζ. Σοφριανός, *Ὅσιος Λουκάς. Ὁ βίος τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτη* [Αγιολογική Βιβλιοθήκη 1] Αθήνα 1989, σ. 178-179. — Κατερίνα Νικολάου, *Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία* [Ὁψεις τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας 6], Αθήνα 1996, σ. 298 (στο ἐξῆς: Κ. Νικολάου, *Θέση*). Το 1445 στὴ διαθήκη τῆς μοναχῆς Νυμφοδώρας ἐντοπιζοῦμε γυναίκες που ἐργάζονταν στα μεταλλεία που βρισκόταν στα Σιδηροκάστια τῆς Χαλκιδικῆς· βλ. J. Bompaire (ἐκδ.), *Actes de Xéropotamou* [Archives de l' Athos III], Paris 1964, αρ. 30 (1445) (στο ἐξῆς: Α. *Xéropot.*). — Α. Ε. Laiou, *Role of Women* 246. Ἡ Ε. Λ. Μαργαροῦ, *Τίτλοι 7*, 189, ἐπισημαίνει ὅτι συνήθως ἡ χήρα γυναίκα διατηροῦσε τὸν τίτλο ἢ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἰδιότητα τοῦ συζύγου τῆς· βλ. π.χ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - Denise Papachryssanthou (ἐκδ.), *Actes de Lavra*, τ. I-IV [Archives de l' Athos V, VIII, X-XI], Paris 1970-1982 (στο ἐξῆς: Α. *Lavra*), τ. II, αρ. 109.40 (1321): «Θεοδώρα χήρα ἢ παπαδία». Ἀρκετὰ συχνὰ γυναίκες φέρουν οἰκογενειακὰ ονόματα δηλωτικὰ ἐπαγγέλματος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Μαρίας που τὸ 1300 εἶχε καταγραφεῖ ὡς «Χήρα Μαρία ἢ νύμφη Γεωργίου τοῦ Τζυκαλα» (Α. *Lavra*, II 91/III 50), ἐνῶ τὸ 1321 ὡς «Μαρία χήρα ἢ Τζυκαλώ» (Α. *Lavra*, τ. II, αρ. 109.617-618. — Ἀγγελικὴ Ε. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Ἡ αγροτικὴ κοινωνία στὴν Ὑστερὴ Βυζαντινὴ Ἐποχὴ* μτφρ. Ἀγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα 1987, σ. 169 [στο ἐξῆς: Α. Ε. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Κοινωνία*]). Βλ. καὶ J. Lefort - N. Oikonomidès - Denise Papachryssanthou - Vassiliki Kravari (ἐκδ.), *Actes d' Iviron*, τ. I-IV [Archives de l' Athos XIV, XVI, XVIII, XIX], Paris 1985-1995 (στο ἐξῆς: Α. *Ivir.*), τ. III, αρ. 59.23-24: «Χήρα Μαρία ἢ Μυλωνοῦ». ΓΙΑ Τὸν ὄρο *μυλωνοῦ* ἢ *μυλωνίσσα* βλ. Ε. Λ. Μαργαροῦ, *Τίτλοι 240*. Τίτλοι ὅπως *μεγαλοδοξοτάτη* καὶ *πανευγενεστάτη* ἐπεκτείνονται σὲ γυναίκες, συζύγους ἢ ἀδελφές, καὶ στο κράτος τῆς Ἠπείρου· βλ. Ἀλκμήνη Σταυροῦ-Ζαφράκα, *Ἡ κοινωνία τῆς Ἠπείρου στο κράτος τοῦ Θεόδωρου Δούκα*, στο Εὐ. Χρυσός (ἐκδ.), *Πρακτικὰ Διεθνούς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου* (Ἀρτα, 27-31 Μαΐου 1990), Ἀρτα 1992, σ. 313-333 (= Α. Σταυροῦ-Ζαφράκα, *Βυζάντιο 13^{ος} αἰῶνας. Ἀπὸ τὴν κατάρρευση στὴν ἀνασυγκρότηση Κράτος τῆς Ἠπείρου - Αυτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2016, αρ. IV), ἐδώ 317-319, 324.

⁵ Angeliki E. Laiou, *The Evolution of the Status of Women in Marriage and Family Law*, στο *Mutter, Nonne, Diakonin. Frauenbilder Im Recht Der Ostkirchen/Mother, Nun, Deaconess. Images of Women According to Eastern Canon Law (kanon XVI)*, Egling an der Paar 2000, σ. 71-85 (= *Women, Family and Society in Byzantium* [Variorum Collected Studies Series 988], Aldershot, Hampshire - Brookfield, VT 2011, αρ. III), ἐδώ 72-73.

⁶ Βλ. σχετικὰ Α. Ε. Laiou, *Role of Women* 249-253.

υπαίθρου αντλούμε κυρίως από τις νομοθετικές πηγές αλλά και από δικαστικές αποφάσεις, με τις οποίες ρυθμίζονται ζητήματα σχετικά με τον γάμο, το διαζύγιο και τα περιουσιακά στοιχεία του ζευγαριού⁷. Τις γνώσεις μας για τον ρόλο της γυναίκας στην αγροτική κοινωνία του 14^{ου} αιώνα συμπληρώνουν τα έγγραφα που απόκεινται στα αρχεία των μονών του Αγίου Όρους⁸. Η παρούσα μελέτη βασίζεται κυρίως σε δύο τύπους εγγράφων, σε δημοσιονομικά έγγραφα, όπως πρακτικά απογραφών που πραγματοποιήθηκαν στις κτήσεις των μονών του Αγίου Όρους⁹, και σε πρατήρια έγγραφα, δηλαδή ιδιωτικά έγγραφα πώλησης γαιών¹⁰.

Οι απογραφείς, έπειτα από εντολή του αυτοκράτορα, κατέγραφαν λεπτομερώς όλα τα ονόματα των μελών των παροικικών αγροτικών νοικοκυριών. Μετά το όνομα του αρχηγού του νοικοκυριού και έναν προσηγορικό χαρακτηρισμό που τον προσδιόριζε ή το όνομα κάποιου προγόνου του σε γενική¹¹, κατέγραφαν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας χρησιμοποιώντας το ρήμα *έχει*. Τον άνδρα επικεφαλής του νοικοκυριού ακολουθούσε η σύζυγος και έπειτα τα παιδιά τους. Πάντοτε την πρώτη θέση καταλάμβαναν τα αγόρια. Στη συνέχεια οι απογραφείς κατέγραφαν τους υπόλοιπους συγγενείς, που ενδεχομένως ανήκαν στο νοικοκυριό, διατηρώντας πάντοτε τη σειρά που προαναφέραμε. Πρώτα καταγράφονταν οι εγγονοί και μετά οι εγγονές, οι αδελφοί και μετά οι αδελφές, οι ανεψιοί και μετά οι ανεψιές¹². Εφόσον ο απογραφέας

⁷ A. E. Laiou, *Role of Women* 234.

⁸ Τα σχετικά με τη βυζαντινή περίοδο αθωνικά έγγραφα έχουν εκδοθεί στη νέα σειρά Archives de l'Athos, η οποία αποτελείται από είκοσι δύο τόμους και περιλαμβάνει τα έγγραφα των μονών Μεγίστης Λαύρας, Ιβήρων, Χίλανδαριού, Διονυσίου, Κουτλουμουσίου, Παντοκράτορος, Ξηροποτάμου, Δοχειαρίου, Ξενοφώντος, Εσφιγμένου, Αγίου Παντελεήμονος, Κασταμονίτου, Βατοπεδίου, καθώς και τα έγγραφα των Αρχείων του Πρωτάτου.

⁹ Για τα πρακτικά βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Η Βυζαντινή Διπλωματική. Τα έγγραφα των δημοσίων λειτουργιών* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 23], Θεσσαλονίκη 2014, σ. 55-59, 112-114.

¹⁰ Vassiliki Kravari, *Les actes privés des monastères de l'Athos et l'unité du patrimoine familial*, στο D. Simon (εκδ.), *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter* [Schriften des Historischen Kollegs 22], München 1992, σ. 77-88 (στο εξής V. Kravari, *Actes privés*).

¹¹ Βλ. π.χ. A. Lavra, τ. II, αρ. 91/III.95-96 (1300): «Κωνσταντίνος ὁ Τζεπελάς», τ. II, 91/III 71 (1300): «Μιχαήλ τοῦ Κρασσώλου».

¹² Η σειρά αυτή άλλαξε, όταν η κόρη παντρευόταν και συνέχιζε να ζει στο πατρικό της. Στην περίπτωση αυτή η κόρη καταγράφονταν μετά τους γονείς και τον αδελφό της και στη συνέχεια ακολουθούσε ο σύζυγός της. Βλ. π.χ. A. Lavra, τ. II, αρ. 91/III.75-77 (1300): «Γεώργιος ὁ υἱὸς Νικολάου τοῦ Ἐσφαγμένου, ἔχει γυναῖκα Μαρίαν, υἱοὺς Δημήτριον, Ἰωάννην καὶ Νικόλαον, θυγατέρας Ἄνναν καὶ Χριστίαν, γαμβρόν ἐπὶ τῇ Ἄννῃ Νικόλαον».

κατέγραφε με σχολαστικότητα τη συγγένεια μεταξύ των μελών των αγροτικών νοικοκυριών, τα γυναικεία ονόματα συμπληρώνουν διάφοροι χαρακτηρισμοί που δηλώνουν τη συγγένεια της γυναίκας με κάποιον άνδρα ή σπανιότερα με κάποια άλλη γυναίκα. Έτσι εντοπίζουμε τους ακόλουθους συγγενικούς προσδιορισμούς: *χήρα*¹³, *γυνή*¹⁴, *θυγάτηρ*¹⁵, *άδελφή*¹⁶, *έγγονή*¹⁷, *γυναικαδέλφη*¹⁸, *νύμφη*¹⁹, *μητριά*²⁰, *υίοθετή*²¹, *πενθερά*²², *σύννυμφος*²³, *έξαδέλφη*²⁴, *άνδραδέλφη*²⁵, *συγγάμβρισσα*²⁶, *προγονή*²⁷, *αυταδέλφη*²⁸, *γυναικαξαδέλφη*²⁹ και *θεία*³⁰.

Στα πρακτικά των απογραφών πραγματοποιείται λεπτομερής καταγραφή των αγαθών που περιλάμβανε το νοικοκυριό. Ωστόσο, δεν γίνεται διαχωρισμός μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων του συζύγου

¹³ J. Lefort (έκδ.), *Actes d'Esphigménou* [Archives de l'Athos VI], Paris 1973, αρ. 14.11 (1318): «Χήρα Καλή ή του Τεμνέα ...» (στο εξής: *A. Esphigménou*).

¹⁴ *A. Lavra*, τ. II, αρ. 109.22 (1321): «Άννα χήρα ή γυνή Δημητρίου του Ζερβού ...». Βλ. και *A. Lavra*, τ. II, αρ. 109.30 (1321): «Γεώργιος ό άδελφός αυτού, έχει γυναίκα Ειρήνην ...».

¹⁵ *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 79.214-215 (1320): «Φωτεινή χήρα ή θυγάτηρ του Δομετίου ...», 79.223-225 (1320). — *A. Lavra*, τ. II, αρ. 109.51-52, 54, 64-66, 68-69 (1321) κ.ά.

¹⁶ *A. Lavra*, τ. II, αρ. 109.594-595 (1321): «Ειρήνη χήρα ή άδελφή αυτού ...», 109.598-599, 650-651 (1321). — *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 70.294-295 (1301) κ.ά.

¹⁷ *A. Lavra*, τ. II, αρ. 109.659 (1321): «Μαρία ή έγγονή Ιωάννου του Φράστου ...».

¹⁸ *A. Lavra*, τ. II, αρ. 109.440-441 (1321): «Θεοδώρα ή γυναικαδέλφη αυτού, έχει ...». Βλ. και *A. Xéropot.* αρ. 18A.84-85 (1300).

¹⁹ *A. Lavra*, τ. II, αρ. 109.168-169 (1321): «Καλή χήρα ή Σιλιγονδία ήτοι ή νύμφη του Μακρού, έχει υιόν Θεόδωρον, θυγατέρα Έλένην ...». — *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 70.135 (1301) κ.ά.

²⁰ *A. Xéropot.* αρ. 18A.97 (1300): «Χήρα Μαρία ή μητριά αυτού».

²¹ *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 79.152 (1320): «Ειρήνη χήρα ή του Μάτζου, έχει υίοθετην ...». — *A. Lavra*, τ. II, αρ. 91/III.57 (1300).

²² *A. Lavra*, τ. II, αρ. 99.95 (1304): «Γεώργιος Βελονάς ό γαμβρός του Χαλκώς, έχει γυναίκα Μαρίαν, πενθεράν Καλήν ...». Βλ. και *A. Lavra*, τ. III, αρ. 74.319 (1316), 79.79 (1320). — C. Pavlikianov (έκδ.), *The Medieval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou (980-1600)* [Universitetska biblioteka 512], Sofia 2014, αρ. 18.12 (1300).

²³ *A. Ivir.*, τ. IV, αρ. 87A.126 (1341): «Καλή χήρα ή σύννυμφος αυτής, έχει ...».

²⁴ *A. Ivir.*, τ. IV, αρ. 87A.207 (1341): «Βασίλειος ό υιός της Μαρίτζας, έχει γυναίκα Έλένην, άδελφόν Δημήτριον, γυναικάδελφον Βασίλειον, έξαδέλφην Θεοδώραν ...».

²⁵ *A. Lavra*, τ. II, αρ. 91/III.19 (1300): «Χήρα Θεοδώρα γυνή Ιωάννου του Βουλγάρου, έχει ... άνδρααδελφην Άνναν ...».

²⁶ *A. Lavra*, τ. II, αρ. 91/I.21 (1300): «Ιωάννης Καπασάς ό γαμβρός ... έχει γυναίκα Θεοδώραν, γυναικάδελφον *vacat*, συγγάμβρισσαν Μαρίαν ...».

²⁷ *A. Lavra*, τ. II, αρ. 91/III.91 (1300): «Δημήτριος ό έτερος άδελφός αυτού, έχει ... προγονήν Μαρίαν ...».

²⁸ *A. Lavra* τ. II, αρ. 91/I.34, 91/III.197 (1300): «Χήρα Άννα ή αυταδέλφη αυτού ...».

²⁹ *A. Esphigménou* αρ. 14.179-180 (1318): «Μυριστικός ό γαμβρός Βασιλείου του Χαλκώς, έχει ... γυναικαξαδέλφην Ειρήνην ...».

³⁰ *A. Lavra*, τ. II, αρ. 99.53 (1304): «Μοναχή Έλένη ή θεία αυτής, έχει ...».

και της προίκας της συζύγου. Σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις ο απόγραφεας διευκρινίζει ότι οι αρχηγοί των νοικοκυριών εκμεταλλεύονταν αμπέλια που τους είχαν δοθεί ως προίκα³¹. Παρότι τα κινητά και ακίνητα περιουσιακά στοιχεία που περιλάμβανε η προίκα τα διαχειριζόταν ο άνδρας, η γυναίκα είχε το δικαίωμα να κατηγορήσει τον σύζυγό της για μη συνετή διαχείριση της προίκας της. Η Α. Ε. Λαίου, η οποία ασχολήθηκε σε πολλές μελέτες της με τα αγροτικά νοικοκυριά που εντοπίζονται στα αγιορειτικά έγγραφα, παρατήρησε ότι τον 14^ο αιώνα πολλές γυναίκες είχαν αναλάβει τη διαχείριση της προίκας τους³². Τα περιουσιακά στοιχεία της προίκας όφειλε η μητέρα να τα κληροδοτήσει στα παιδιά της και μέρος τους μπορούσε να εκποιήσει μόνο σε περιπτώσεις εξαιρετικής ένδειας, για να τα σώσει. Ωστόσο οι περιορισμοί αυτοί, που ίσχυαν κατά κόρον τον 11^ο και 12^ο αιώνα, μειώθηκαν τον 14^ο αιώνα³³. Πολυάριθμα έγγραφα πώλησης γαιών από γυναίκες σε μοναστήρια αποδεικνύουν την ελευθερία διαχείρισης των αγαθών της προίκας³⁴, καθώς επίσης και τη δυναμικότερη

³¹ Α. Lavra, τ. II, αρ. 91III (1300): «Βασίλειος ὁ υἱὸς Γεωργίου τοῦ Γυρωνῶ ἦτοι ὁ Σταῦκος, ἔχει γυναῖκα Μαρίαν, υἱὸν Νικόλαον, ἀργὰ β', ἀμπέλιον εἰς τὴν Ἀρσενίειαν, κηπουροτόπιον ὑπόποτον ἐν ᾧ καρύαι β' μοδίου α', χωράφιον εἰς τὴν Πτελέαν εἰς τὸ Συκάμινον μοδίων ιβ', ἕτερον εἰς τὸν Ἰερουσὸν ἐκ προικὸς Μιχαὴλ τοῦ Κρασοπῶλου μοδίου α', ὑποστατικός, τέλος νόμισμα α' τρίτον». Βλ. J. Lefort, La transmission des biens en milieu paysan dans la première moitié du XIVe siècle en Macédoine, στο Joëlle Beaucamp – G. Dagron (εκδ.), *La transmission du patrimoine, Byzance et l'aire méditerranéenne* [Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies 11], Paris 1998 (στο εξής: *La transmission du patrimoine*), σ. 161-177. Η προίκα μπορούσε να αποτελείται από οικήματα, γη, κοσμήματα, χρήματα, έπιπλα για το σπίτι και επαγγελματικούς χώρους. Για περισσότερες πληροφορίες για την προίκα βλ. Μ. Ι. Γεδεών, Βυζαντινά Συμβόλαια, *Byzantinische Zeitschrift* 5 (1896) 112-117 (με αναλυτική περιγραφή των περιουσιακών στοιχείων που περιλάμβανε η προίκα και αναφορές στα αντικείμενα που προέρχονταν από την πατρική και τη μητρική παρουσία στις σ. 114-115). — L. Bréhier, *Le monde byzantin. La civilisation byzantine*, Paris 1950, σ. 9. — Α. Ε. Laiou, Role of Women 238. — Ruth Macrides, The Transmission of Property in the Patriarchal Register, στο *La transmission du patrimoine*, σ. 179-188, εδώ 180. — της ίδιας, Dowry and Inheritance in the Late Period: Some Cases from the Patriarchal Register, στο D. Simon (εκδ.), *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, München 1992, σ. 89-98. Βλ. επίσης Ρόζα Ιμβριώτη, *Ἡ γυναίκα στὸ Βυζάντιο* [Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, αρ. 4], Ἀθήναι 1923 (ανατ. Αθήνα 2002), σ. 18-19.

³² Α. Ε. Laiou, Role of Women 237. — Κ. Νικολάου, *Θέση* 26.

³³ Σύμφωνα με την Τόνια Κιωσοπούλου, Η προστασία της προίκας στο Βυζάντιο (12^{ος}-14^{ος} αι.), *Ιστορικά* 11 (1989) 265-276, η διαδικασία εκποίησης περιουσιακών στοιχείων που ανήκαν στην προίκα της γυναίκας ήταν και κατά τον 12^ο αιώνα ελαστική. Η σύζυγος έπρεπε να προβάλλει ως δικαιολογία την άσχημη οικονομική κατάσταση της οικογένειάς της, δεν πραγματοποιούνταν όμως έρευνα, ώστε να επιβεβαιωθεί η ένδεια που επικαλούνταν η ίδια και ο σύζυγός της.

³⁴ Α. Ε. Laiou, Role of Women 239. — Κ. Νικολάου, *Θέση* 25-26.

θέση της χήρας γυναίκας, αφού μπορεί να αποφασίζει η ίδια για οτιδήποτε της ανήκει³⁵.

Όπως συνάγεται από πρατήρια έγγραφα της εποχής, στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν απαραίτητη η συγκατάθεση όλων των μελών της οικογένειας για την πώληση ενός περιουσιακού στοιχείου. Για παράδειγμα, σε έγγραφο του 1302 διαβάζουμε: «Καγῶ Ἰωάννης ο Βλουκᾶνον, ο τοὺς τιμίους καὶ ζοοποιοὺς σταυρους εκχαράξαντες καὶ σιγνογραφῆσανταις μετὰ τῶν πεδίων μου καὶ τῆς συνβῆου μου, πέπρακα πρὸς σὲ ...»³⁶. Όταν όμως το αγαθό που εκποιείται ανήκει στην προίκα της γυναίκας, τότε εκείνη εμφανίζεται ως διαχειρίστρια της προίκας της και ο σύζυγός της ως συναινέτης: «Θεοδότη ἡ σύζυγος τοῦ περιόντος κῦρ Ἰωάννου τοῦ Φάλλκωνος ... πιπράσκω καὶ ἀποδίδωμι, συναινέσει καὶ συμπράξει καὶ τοῦ τοιούτου συζύγου μου τὸ γονικοπροικιμαῖον μου ἦτοι πατρικόν μου δίρρυτον καλαμόστεγον ὑποκέραμον ἀνωγεωκατώγεων οἴκημα, πρὸς ἄρκτον κείμενον τῆς αὐλῆς ...»³⁷. Στην αρχή του εγγράφου μνημονεύονται τα ονόματα και των δύο συζύγων³⁸. Το 1309 η Ειρήνη, σύζυγος του Γεωργίου Γούναρη, πούλησε στη μονή Βατοπεδίου ένα κομμάτι γης, το οποίο δεν γνωρίζουμε εάν αποτελούσε μέρος της προίκας της ή της ανήκε γονικόθεν, δηλαδή κατά τρόπο κληρονομικό³⁹: «Ἐγὼ Εἰρήνη ἡ θυγάτηρ Ἰωάννου τοῦ Κολοκυνθᾶ, σύζυγος δὲ Γεωργίου τοῦ Γούναρη, πιπράσκω τὸ χωράφιόν μου τὸ ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Παλαιοπύργου ... πρὸς τὴν σε-

³⁵ Στην περίπτωση που η γυναίκα ήταν παντρεμένη, η εκποίηση των αγαθών της προίκας μπορεί να ήταν αποτέλεσμα απόφασης που πάρθηκε από κοινού με τον σύζυγό της ή ακόμη και αποτέλεσμα εξαναγκασμού. Βλ. V. Kravari, *Actes privés* 78. Για πωλήσεις ή δωρεές που πραγματοποιούνταν από γυναίκες βλ. J. Bompaire – J. Lefort – Vasiliki Kravari – Ch. Giros – K. Smyrlis (ἐκδ.), *Actes de Vatopédi*, τ. I-II [Archives de l'Atchos XXI-XXII], Paris 2001, 2006 (στο εξής: *A. Vatopédi*), τ. I, αρ. 65 (1327), 121 (1365). — Judith Herrin, *In Search of Byzantine Women: Three Avenues of Approach*, στο Averil Cameron – Amélie Kuhrt (ἐκδ.), *Images of Women in Antiquity*, London 1983, σ. 167-189, ἐδῶ 177-178.

³⁶ *A. Vatopédi*, τ. I, αρ. 34.3 κ.ε. (1302). — V. Kravari, *Actes privés* 85. Σε άλλα παραδείγματα χρησιμοποιείται το α' πληθυντικό πρόσωπο. Βλ. *A. Xéropot*. αρ. 16.298 κ.ε. (1310-1325;/1312): «Σίγνον Συμεών τοῦ Βασιλίτζη, Σίγνον Εὐγενοῦς τῆς συζύγου αὐτοῦ ... Συμεών ὁ Βασιλίτζης καὶ Εὐγενῶ ἡ τούτου σύζυγος ... πιπράσκομεν ... καθέδραν ἡμῶν ἄπασαν ...». Βλ. και *A. Xéropot*. αρ. 16.1-22 (1310-1325;/1312), 16.81-91 (1310-1325;/1312). — *A. Lavra*, τ. II, αρ. 83 (1290;), 84 (1290;), 85 (1290;). — *A. Ivir*, τ. III, 61 (1273), 64 (1286). — *A. Esphigmérou* αρ. 9 (1301) κ.ά.

³⁷ *A. Vatopédi*, τ. I, αρ. 65.2 κ.ε. (1327).

³⁸ *A. Vatopédi*, τ. I, αρ. 65.1 κ.ε. (1327): «Σίγνον Θεοδότης τῆς συζύγου τοῦ Φάλλκωνος κῦρ Ἰωάννου, Σίγνον Ἰωάννου τοῦ Φάλλκωνος συζύγου αὐτῆς καὶ συναινέτου».

³⁹ Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου – Πολύμνια Κατσώνη, «γονικόθεν», στο I. E. Καραγιαννόπουλος, *Λεξικό Βυζαντινῆς Ορολογίας. Οικονομικοί ὄροι*, τ. Α': Α-Γ, Θεσσαλονίκη 2000 (στο εξής: *Λεξικό Βυζαντινῆς Ορολογίας Α'*), σ. 214-215.

βασμίαν μονήν τοῦ Βατοπεδίου»⁴⁰. Στο τέλος του εγγράφου μνημονεύονται μόνο τα ονόματα της Ειρήνης και του γιου της⁴¹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση μιας παντρεμένης γυναίκας που προέβη στην εκποίηση δύο οικημάτων, στη γειτονιά του Ιπποδρόμου της Θεσσαλονίκης, που ανήκαν δεσποτικώς στον σύζυγό της. Φαίνεται πως ο σύζυγός της είχε αγοράσει τα οικήματα με χρήματα που είχε αποκτήσει εκποιώντας μέρος της προίκας της συζύγου του: «Εἰρήνη ἢ σύζυγος τοῦ Παυλῆ κυροῦ Λέοντος, Ἄννα, Ἰωάννης καὶ Χριστοφόρος, οἱ αὐτάδελφοι καὶ γνήσιοι παῖδες αὐτῆς, πιπράσκομεν συναινέσει καὶ συμπροτάξει τοῦ ῥηθέντος αὐθέντου καὶ συζύγου ἐμοῦ τῆς Εἰρήνης, πατρὸς δ' ἡμῶν τῶν παιδῶν, πρὸς σε τὸν τιμιώτατον ἱερομόναχον κῆρ Ἰγνάτιον τὸν Συραλῆν καὶ τὸ μέρος σου τὰ κατὰ τὴν γειτονίαν τοῦ Ἰπποδρόμου δεσποτικῶς προσόντα τῷ τοιοῦτῳ συζύγῳ μου δύο δῖορρυτα οἰκῆματα ... ἅτινα ὑπέκειντο πρὸς με εἰς ἀντίχρησιν τῶν προικῶν μου πραγμάτων»⁴². Η Ειρήνη και «οἱ αὐτάδελφοι καὶ γνήσιοι παῖδες αὐτῆς» εκποιούν τα δύο οικήματα που τους ανήκουν «εἰς ἀντίχρησιν» των αγαθών της προίκας της που είχαν εκποιηθεί στο παρελθόν. Ο σύζυγος εμφανίζεται και πάλι ως συναινέτης⁴³.

⁴⁰ A. Vatopédi, τ. I, αρ. 43I.1 κ.ε. (1309).

⁴¹ A. Vatopédi, τ. I, αρ. 43I/9 (1309): «Σίγγον Εἰρήνης θυγατρὸς Ἰωάννου τοῦ Κολοκυνθᾶ, Σίγγον Θεοδώρου τοῦ γνησίου υἱοῦ αὐτῆς». Στα έγγραφα εντοπίζουμε πολυάριθμα παραδείγματα, στα οποία μια μητέρα εκποιεί μαζί με τα τέκνα της διάφορα περιουσιακά στοιχεία. Βλ. π.χ. A. Vatopédi, τ. II, αρ. 80.51 στ. 321 κ.ε. (1337), 80.62 στ. 386 κ.ε. (1337), 80.82 στ. 508 κ.ε. (1338), 80.83 στ. 515 κ.ε. (1338), 80.88 στ. 548 κ.ε. (1338), 80.105 στ. 663 κ.ε. (1338). Κατά την Α. Ε. Λαΐου, ήταν απαραίτητη η υπογραφή των τέκνων επειδή ήταν οι νόμιμοι κληρονόμοι των περιουσιακών στοιχείων που εκποιούνταν. Βλ. Α. Ε. Laiou, Role of Women 241. Πωλήσεις που πραγματοποιούνταν από κοινού από μητέρες με τα παιδιά τους εντοπίζουμε και στα έγγραφα της μονής Λεμβιώτισσας: βλ. π.χ. Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, έκδ. F. Miklosich – J. Müller, τ. I-VI, Wien 1860-1890, τ. IV, LXI (1282), LXIV (1259), XXCIII (1276) κ.ά.

⁴² Denise Papachryssanthou (έκδ.), Actes de Xénophon [Archives de l'Athos XV], Paris 1986, αρ. 24.1-2 (1336) (στο εξής: A. Xénophon).

⁴³ A. Xénophon αρ. 24.4 (1336): «Σίγγον Εἰρήνης τῆς συζύγου τοῦ Παυλῆ κυροῦ Λέοντος, Σίγγον Λέοντος τοῦ Παυλῆ καὶ συναινέτου, Σίγγον Ἄννης τῆς γνησίας θυγατρὸς αὐτῶν, Σίγγον Ἰωάννου τοῦ αὐταδέλφου αὐτῆς, Σίγγον Ὑπομονῆς μοναχῆς καὶ καθηγουμένης τῆς μονῆς τῶν ἁγίων Ἀναργύρων». Στα σχόλια του εγγράφου δίνεται αποσπασματικά η μετάφραση του κειμένου, ενώ δεν ερμηνεύεται ο όρος ἀντίχρησις. Βλ. A. Xénophon σ. 179-181 (σχόλια της D. Papachryssanthou). Ἀντίχρησις: η σύμβαση σύμφωνα με την οποία κανείς δανειζοντας χρήματα αποκτά το δικαίωμα να έχει τη χρήση ενός πράγματος ή και να λαμβάνει τους καρπούς που προέρχονται από αυτό έναντι του δανείου που είχε συνάψει: βλ. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδη – Πολύμνια Κατσώνη, «ἀντίχρησις», στο Λεξικό Βυζαντινῆς Ορολογίας Α', σ. 129-130.

Σε αρκετές περιπτώσεις, εκτός από τους άνδρες αρχηγούς αγροτικών νοικοκυριών αναφέρονται και γυναίκες αρχηγοί νοικοκυριών⁴⁴. Η γυναίκα μετά τον θάνατο του συζύγου της, και στην περίπτωση που επέλεγε να μην ξαναπαντρευτεί, αναλάμβανε η ίδια την αρχηγία του νοικοκυριού και την κηδεμονία των τέκνων της. Στα έγγραφα των μονών του Αγίου Όρους εντοπίζουμε συχνά χήρες γυναίκες αρχηγούς νοικοκυριών. Για παράδειγμα, στο χωριό Μετάλλιν, που βρισκόταν στα Σιδηροκάυσια, εκεί που βρίσκονται τα σημερινά Στάγειρα ή και νοτιότερα⁴⁵, το 1300 το 30,3% των νοικοκυριών είχαν αρχηγούς χήρες γυναίκες⁴⁶, ενώ την ίδια χρονιά στο Στόμιο, που βρισκόταν στα βορειοδυτικά της σημερινής Νέας Καλλικράτειας⁴⁷, οι χήρες αποτελούσαν το 33,3% των αρχηγών⁴⁸. Η χήρα δεν ήταν φορολογικώς υπόχρεη για το νοικοκυριό μόνο όταν τα παιδιά της ήταν ανήλικα και άγαμα. Αναφέρονται νοικοκυριά με αρχηγούς χήρες γυναίκες που περιλάμβαναν παντρεμένους γιους ή γαμπρούς⁴⁹ ή ακόμη και αδελφούς των νεκρών συζύγων των χηρών⁵⁰. Σπανίως μετά τον θάνατο του πατέρα, αρχηγός του νοικοκυριού γινόταν ο άγαμος γιος: «*Νικόλαος ὁ υἱὸς*

⁴⁴ Είναι απαραίτητο σε αυτό το σημείο να επισημάνουμε ότι ο όρος *νοικοκυριό* χρησιμοποιείται με το νόημα της οικονομικής και φορολογικής μονάδας. Στο εξής ο όρος *αρχηγός νοικοκυριού* αποδίδεται σε κάθε χήρα ή άγαμη γυναίκα που ήταν υπεύθυνη για την καταβολή του φόρου. Για τον όρο *νοικοκυριό* βλ. D. Jacoby, *Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles, Études Rurales* 5-6 (1962) 161-186 (= *Société et démographie à Byzance et en Romanie Latine* [Variorum Collected Studies Series 35], London 1975, αρ. III), σ. 171. — Rayna Rapp - Ellen Ross - Renate Bridenthal, *Examining Family History, Feminist Studies* 5.1 (1979) (= *Women and Power. Dimensions of Women's Historical Experience*) 174-200, σ. 176. — E. A. Hammel, *On the *** of Studying Household Form and Function*, στο R. McC. Netting - R. R. Wilk - E. J. Arnold (εκδ.), *Households. Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, Berkeley, CA 1984, σ. 29-43, εδώ 36. — A. E. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Κοινωνία* 102-103.

⁴⁵ Π. Θεοδωρίδης, Πίνακας τοπογραφίας του άγιορειτικού παραγωγικού χώρου, *Κληρονομία* 13B (1981) 331-430, σ. 399 (στο εξής: Π. Θεοδωρίδης, Πίνακας).

⁴⁶ A. Lavra, τ. II, αρ. 91/III.181-182, 184, 189-190, 194-195, 197(2), 204, 206-207, 207-208, 208-209 (1300).

⁴⁷ Π. Θεοδωρίδης, Πίνακας 422.

⁴⁸ A. *Xénophon* αρ. 5.6-7, 7-8 (1300).

⁴⁹ A. *Ivir.*, τ. III, αρ. 75.199-200 (1318): «*Χήρα Καλή ἡ τοῦ Καματηροῦ, ἔχει υἱοὺς Νικόλαον καὶ Δημήτριον, νύμφην ἐπὶ τῷ Δημητρίῳ Εἰρήνην ...*», τ. III, αρ. 75.230-231 (1318): «*Χήρα Ξενία ἡ Βιταλία, ἔχει θυγατέρα Θεοδώραν, γαμβρὸν ἐπ' αὐτῇ Ἄνδρόνικον ...*».

⁵⁰ A. *Ivir.*, τ. III, αρ. 75.180-183 (1318): «*Χήρα Εἰρήνη παπαδία ἡ Κολοκυνθῶ, ἔχει υἱὸν Νικόλαον, θυγατέρα Θεοδώραν, γαμβρὸν ἐπ' αὐτῇ Ἰωάννην, ἀνδράδελφον Ἰωάννην ...*».

Ἰωάννου τοῦ Κριβαβέτζη ἦτοι τῆς Ἀθανασοῦς, ἔχει μητέρα Ἀθανασῶ, ἀδελφὸν ...»⁵¹.

Δεν λείπουν και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες επικεφαλής νοικοκυριῶν ἦταν και ἄγαμες γυναίκες. Η Α. Ε. Λαΐου υποστήριξε ότι πρόκειται για μια προσωρινή κατάσταση, στην οποία περιέχεται η ανύπανδρη γυναίκα, όταν πεθάνουν οι γονεὶς της και ἀπὸ την οποία ἐξέρχεται, όταν παντρευτεῖ και το νοικοκυριό το ἀναλάβει ο σύζυγός της⁵². Ὡστόσο, ἄγαμες γυναίκες εἶχαν την ἀρχηγία του νοικοκυρίου και ἦταν υπεύθυνες για την καταβολή του φόρου, ἀκόμη και όταν στα νοικοκυριά συμπεριλαμβανόταν και ἀδελφός⁵³. Ενδεικτικὲς εἶναι και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες μια ἄγαμη γυναίκα ἀναλαμβάνει την ἀρχηγία του αγροτικού νοικοκυρίου παρὸτι σε αὐτό ζει και ο γαμπρός της, σύζυγος της ἀδελφῆς της. Για παράδειγμα, το 1320 η Καλή ἦταν ἀρχηγὸς του νοικοκυρίου. Μαζί της ζούσαν η ἀδελφὴ της και ο γαμπρός της: «Καλή ἡ θυγάτηρ τῆς Ξαντοῦς, ἔχει ἀδελφὴν Ἄνναν, γαμπρὸν ἐπ' αὐτῇ Ἰωάννην τὸν Κακοραχίτην, ἀνεψιοῦς ...»⁵⁴. Αἰξίζει να

⁵¹ Α. Λavra, τ. II, αρ. 109.811-813 (1321). Βλ. ἐπίσης Α. Λavra, τ. II, αρ. 109.614-615 (1321): «Δημήτριος ὁ τοῦ Γρηγορίου, ἔχει μητέρα Θεοδώραν, ἀδελφὴν Εἰρήνην ...», τ. II, αρ. 109.657-659 (1321): «Μιχαὴλ ὁ τοῦ Πέτρου, ἔχει μητέρα Ξένη, ἀδελφὸν Γεώργιον, ἀδελφὴν Καλὴν ...» κ.ά.

⁵² Α. Ε. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Κοινωνία* 131-132.

⁵³ Α. Λavra, τ. II, αρ. 109.834-835 (1321): «Καλή ἡ θυγάτηρ τοῦ Σάρδα, ἔχει ἀδελφὸν Μανουὴλ, ἀδελφὴν Εἰρήνην ...».

⁵⁴ Α. Ivir., τ. III, αρ. 79.223-225 (1320). Σε μια περίπτωση ο ἀπογραφέας κατέγραψε το ὄνομα της παντρεμένης γυναίκας πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνο του ἀνδρα της. Βλ. Α. Ivir., τ. III, αρ. 79.133-136 (1320): «Ἄννα ἡ θυγάτηρ τοῦ Παναγιώτου, ἔχει ἄνδρα Δημήτριον, υἱὸν vacat, βοῖδιον α', ἀργά β', ἀμπέλιον μοδιῶν γ' ἐν ᾧ δρυὲς ὑπόκλημοι δ', περιβόλιον ἐν δυοῖ τμήμασι μοδιῶν δ' ἐν ᾧ καρύαι η', κερασέαι β', σικαὶ στ' καὶ ἕτερα δένδρα ὀπωροφόρα ὑπόκλημα, αὐλοτόπιον μοδιῶν γ' ἐν ᾧ ἀπιδέαι ε' καὶ ἕτερα δένδρα ὀπωροφόρα, μύλωνα χειμερινόν, νόμισμα ἐν ἡμῖσι». Βλ. και την προηγούμενη ἀπογραφή που πραγματοποιήθηκε το 1318, ὅπου η Ἄννα ἦταν ἀρχηγὸς του νοικοκυρίου με τα ἴδια περιουσιακὰ στοιχεῖα. Το 1318 η Ἄννα ἦταν ἄγαμη (βλ. Α. Ivir., τ. III, αρ. 75.153-156). Δεδομένου ὅτι οι ερευνητὲς δεν ἀναφέρονται στην ὑπαρξὴ γυναικῶν ἀρχηγῶν νοικοκυριῶν ὅσο ζούσαν οι σύζυγοί τους και ὅτι η Α. Ε. Λαΐου ἦταν κἀθετα ἀρνητικὴ σε αὐτὸ («Φυσικά, σε καμία περίπτωση δεν ἐμφανίζεται μια παντρεμένη γυναίκα ἐπικεφαλὴς της οἰκογένειας ἐνὸς ὀ ἀντρας της ζούσε» βλ. Α. Ε. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Κοινωνία* 132-133), υποθέτουμε ὅτι ο ἀπογραφέας κατέγραψε τη γυναίκα πρῶτη στη σειρὰ ἐπειδὴ τα περιουσιακὰ στοιχεῖα του νοικοκυρίου ἀνήκαν στην ἴδια. Το γεγονός ὅτι η ἄγαμη γυναίκα μπορούσε να εἶναι ἰδιοκτῆτρια περιουσιακῶν στοιχείων εἶναι ἐμφανὲς και σε ἄλλα παραδείγματα. Παρὸτι τον 14^ο αἰῶνα στη Χαλκιδικὴ ἐπικρατοῦσε η πρηνικὴ οἰκογένεια, κάποιες φορές τα παροικικὰ νοικοκυριά περιλάμβαναν και ἄλλα συγγενικά μέλη. Ὄταν ἐπρόκειτο για τα ἀδελφια του συζύγου ἢ της συζύγου, συχνὰ ο ἀπογραφέας ἀνέφερε ξεχωριστὰ το δικὸ τους μερίδιο ἀπὸ την πατρικὴ περιουσία. Ἐτσι, στα πρακτικὰ της ἀπογραφῆς που πραγματοποιήθηκε το 1318 στον Κἀτω Βολβό, που βρισκόταν ἐκεῖ που εἶναι τα σημερινὰ Νέα Φλογητὰ (Π. Θεοδωρίδης, Πίνακας 353), διαβάζουμε: «Στασηνὸς ὁ υἱὸς τῆς Μακεδόνας, ἔχει γυναῖκα Μαρίαν, θυγατέρα

σημειωθεί ότι, σύμφωνα με την Α. Ε. Λαΐου, οι γυναίκες αναλάμβαναν τις ίδιες φορολογικές υποχρεώσεις με τους άνδρες επικεφαλής νοικοκυριών⁵⁵. Κατά τον J. Lefort, οι μαρτυρίες των πηγών δεν μας επιτρέπουν να καταλήξουμε στη διαπίστωση αυτή, εφόσον δεν γνωρίζουμε ακόμη τον συντελεστή φορολόγησης όλων των περιουσιακών στοιχείων των παροικικών αγροτικών νοικοκυριών⁵⁶. Η Α. Ε. Λαΐου δεν παραθέτει τα χωρία που την οδήγησαν σε αυτό το συμπέρασμα. Ωστόσο, στηρίζει την άποψή της στο γεγονός ότι κατά τον 14^ο αιώνα φορολογούνταν τα περιουσιακά στοιχεία και όχι το άτομο όπως συμβαίνει τον 15^ο αιώνα, οπότε και εμφανίζεται το *κεφαλατίκιον*⁵⁷. Μελετώντας τα αγροτικά νοικοκυριά που εμφανίζονται σε δύο τουλάχιστον απογραφές, διαπιστώνουμε ότι στις χήρες γυναίκες που είχαν διαδεχθεί τους συζύγους τους στην αρχηγία του νοικοκυριού επιβαλλόταν για τα ίδια περιουσιακά στοιχεία ο ίδιος φόρος. Για παράδειγμα, το 1300 ο Ιωάννης, γιος του Δημητρίου Πεσιάκου, έχοντας στην κατοχή του «*ζευνάριον α', άργον α', όνικον α', χοίρους β', άμπέλιον στασικόν πλησίον τών οίκημάτων αυτού μετ' όπωροφόρων δένδρων και ύποκλήμων μοδίων β', έσωθύριον πλησίον τών οίκημάτων αυτού έν ώ καρύαι β' μοδίου α' ήμισος ...*» κατέβαλε στον φόρο δύο νομίσματα⁵⁸. Το 1321 η χήρα του Άννα, αρχηγός πια του νοικοκυριού, που περιλάμβανε τα ίδια περιουσιακά στοιχεία, πλήρωσε τον ίδιο φόρο⁵⁹. Ωστόσο, τα παραδείγματα που διαθέτουμε είναι ελάχιστα και σε καμία περίπτωση δεν μας επιτρέπουν να καταλήξουμε σε οριστικό συμπέρασμα⁶⁰.

Καλήν, γυναικαδέλφην Εύδοκιαν, βοΐδιον α', άργον α', άμπέλιον είς τόν αυτόν τόπον μοδίου α', έτερον τής γυναικαδέλφης αυτού μοδίων γ', τέλος νόμισμα έν έκτον». Βλ. *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 75.414-416 (1318), 79.403-404 (1320).

⁵⁵ Α. Ε. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Κοινωνία* 126.

⁵⁶ J. Lefort, *Fiscalité médiévale et informatique: Recherche sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins au XIVe siècle*, *Revue Historique* 512 (1974) 315-356 (= *Société rurale et histoire du paysage à Byzance* [Bilans de recherche 1], Paris 2006, σ. 25-62).

⁵⁷ Α. Ε. Laiou, *Role of Women* 248 σημ. 74. — Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Συμμετοχή* 162. Για το *κεφαλατίκιον* βλ. Ν. Οικονομίδης, *Ottoman Influence on Late Byzantine Fiscal Policy*, *Südost-Forschungen* 45 (1986) 1-24, σ. 6-7, 19-21, 23 (στο εξής: Ν. Οικονομίδης, *Ottoman Influence*). — Anastasia Kontogiannopoulou, *La fiscalité à Byzance sous les Paléologues (13e-15e siècles)*. Les impôts directs et indirects, *Revue des Études Byzantines* 67 (2009) 5-57, σ. 34.

⁵⁸ *A. Lavra*, τ. II, αρ. 91III.81-83 (1300).

⁵⁹ *A. Lavra*, τ. II, αρ. 109.754-755 (1321): «*Άννα χήρα ή τοϋ Πεσιάκου, έχει ... ζευνάριον α', όνικον α', άμπέλιον στασικόν πλησίον τοϋ οίκηματος αυτού μοδίων β', αύλοτόπιον έν ώ και όπωροφόρα δένδρα διάφορα μοδίου α' ήμισος, ύποστατική, τέλος νομίσματα β'*».

⁶⁰ Το γεγονός ότι οι χήρες γυναίκες αρχηγοί νοικοκυριών καταγράφονταν μεταξύ των ανδρών αρχηγών νοικοκυριών αποτελεί στοιχείο υπέρ της άποψης της Α. Ε.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι σε πρακτικά των απογραφών εμφανίζονται άνδρες επικεφαλής νοικοκυριών που προσδιορίζονται από γυναίκες, οι οποίες συνήθως ήταν μητέρες τους ή πεθερές τους. Κάποιες φορές τα νέα ζευγάρια μετά τον γάμο τους έμεναν σε ένα από τα δύο πατρικά νοικοκυριά. Όταν ο γαμπρός ήταν σε χειρότερη οικονομική κατάσταση από τη νύφη ή η οικογένειά του ζούσε σε άλλη περιοχή, τότε πήγαινε να ζήσει με την οικογένεια της συζύγου του. Στο νέο νοικοκυριό, στο οποίο ανήκε μετά τον γάμο του, καταγραφόταν με το βαπτιστικό του όνομα και χαρακτηριζόταν ως «γαμβρός» του αρχηγού του νοικοκυριού. Τα παιδιά αυτών των ζευγαριών έπαιρναν κάποιες φορές το όνομα της οικογένειας της συζύγου. Η Ζωή, κόρη του Θεόδωρου Τζυκαλά, παντρεύτηκε τον Μιχαήλ και συνέχισε μετά τον γάμο της να μένει στο πατρικό νοικοκυριό: «Θεόδωρος ὁ Τζυκαλάς, ἔχει υἱὸν Δημήτριον, θυγατέρας Ζωὴν καὶ Ξένην, νύμφην ἐπὶ τῷ Δημητρίῳ Εἰρήνην, γαμβρὸν ἐπὶ τῇ Ζωῇ Μιχαήλ, ἐγγόνας Θεοδώραν, Καλὴν καὶ Ἄνναν ...»⁶¹. Όταν ο σύζυγός της πέθανε, η ίδια προσδιοριζόταν από το οικογενειακό όνομα του πατέρα της⁶², ενώ παρατηρούμε ότι το 1341 ακόμη και η κόρη της Άννα προσδιοριζόταν από το όνομα του εκ μητρός παππού της: «Ἄννα χήρα ἢ Τζυκαλώ, ἔχει υἱὸν Ἰωάννην, θυγατέρα Εἰρήνην, γαμβρὸν ἐπ' αὐτῇ Γεώργιον, ἐγγονον Δημήτριον, ἐγγόνην Ἀρετὴν ...»⁶³. Εάν αρχηγός ήταν μια χήρα που δεν είχε γιους, τότε μετά τον θάνατό της τη διαχείριση του νοικοκυριού αναλάμβανε ο γαμπρός της· τον νέο αρχηγό προσδιόριζε η σχέση αγχιστείας που τον συνέδεε με την προηγούμενη αρχηγό⁶⁴. Το ίδιο συνέβαινε και με τους γιους των χήρων γυναικῶν

Λαΐου, εφόσον τον 15^ο αιώνα και σύμφωνα με τον Ν. Οικονομίδη, έπειτα από οθωμανική επιδρομή, οι χήρες γυναίκες αρχηγοί νοικοκυριών καταγράφονταν χωριστά επειδή πλήρωναν λιγότερους φόρους. Βλ. σχετικά Ν. Οικονομίδης, *Ottoman Influence* 19-21. Στην απογραφή που πραγματοποιήθηκε στις κτήσεις της Μεγίστης Λαύρας το 1409, οι απογραφείς Παύλος Γαζής και Γεώργιος Πρίγκιπ, αφού κατέγραψαν τα αγροτικά νοικοκυριά του χωριού Τομάτου, στη συνέχεια τα διαχώρισαν: «ὁμοῦ φαμελίαι ἰθ', χήραι β'». Βλ. *A. Lavra*, τ. III, αρ. 161.65 (1409). — Vassiliki Kravari, *L'enregistrement des paysans dans les praktika byzantins, XIe-XVe siècle*, στο G. De Gregorio - O. Kresten (εκδ.), *Documenti medievali greci e latini. Studi comparativi, Atti del Seminario di Erice* (23-29 ottobre 1995) [Incontri di Studio I], Spoleto 1998, σ. 187-201.

⁶¹ *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 70.51-53 (1301).

⁶² *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 75.86-89 (1318): «Χήρα Ζωὴ ἢ Τζυκαλώ, ἔχει υἱὸς Ἀθανάσιον καὶ Ξένον, θυγατέρας Ἀρετὴν, Θεοδώραν καὶ Ἄνναν ...».

⁶³ *A. Ivir.*, τ. IV, αρ. 86.274-275 (1341). — Α. Ε. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Κοινωνία* 135.

⁶⁴ *A. Xéropot.* αρ. 18Α.10-11 (1300): «Γεώργιος Ἀλαμᾶνος ὁ γαμβρ. χήρας Καλῆς ...». Βλ. επίσης *A. Xéropot.* αρ. 18Α.44-45 (1300) κ.ά. Για περιπτώσεις κατά τις οποίες άνδρες προσδιορίζονται από γυναίκες βλ. Leonora Neville, *Taxing Sophronia's Son-in Law: Representations of Women in Provincial Documents*, στο Lynda Garland (εκδ.), *Byzantine Women. Varieties of Experience AD 800-1200*, Aldershot 2006, σ. 77-89, εδῶ

αρχηγών νοικοκυριών. Το 1301 το όνομα του Ιωάννη είχε καταγραφεί ύστερα από εκείνο της μητέρας του, που ήταν φορολογικώς υπόχρεη για το νοικοκυριό: «*Χήρα Θεοδώρα Μερζανία ή τοῦ Βλάχου, ἔχει υἱὸν Ἰωάννην, θυγατέρας Εἰρήνην καὶ Μαρίαν ... τέλος ὑπερπύρου ἤμισυ*»⁶⁵. Το 1320 ο Ιωάννης, γιος της Βλαχούς, προσδιοριζόταν από τη σχέση του με τη μητέρα του, προηγούμενη αρχηγό του νοικοκυριού: «*Ἰωάννης ὁ τῆς Βλαχούς, ἔχει γυναῖκα Εἰρήνην, θυγατέρα ... νομίματος τρίτον*»⁶⁶. Στα αγιορειτικά έγγραφα μπορούμε να εντοπίσουμε πολλά τέτοια παραδείγματα. Πρόκειται για περιπτώσεις που συσχετίζουν τη σειρά καταγραφής των μελών ενός νοικοκυριού με τη σειρά προτεραιότητας στην αρχηγία του νοικοκυριού⁶⁷. Επιπλέον, οι αρχηγοί νοικοκυριών προσδιορίζονταν από τη σχέση τους με τη γυναίκα την οποία διαδέχονταν στην αρχηγία του νοικοκυριού⁶⁸.

77-79, 82. Ένας άνδρας ήταν δυνατό να προσδιορίζεται από την εξ αγχιστείας σχέση με την εν ζωή πεθερά του. Στην περίπτωση αυτή η πεθερά του ζούσε σε διαφορετικό νοικοκυριό, το οποίο είχε καταγραφεί πριν από το δικό του. Βλ. π.χ. *A. Lavra*, τ. II, αρ. 109.626-628 (1321): «*Άννα χήρα ή Δρουπελία, ἔχει υἱὸς Γεώργιον καὶ Μιχαήλ ... Ἰωάννης ὁ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρὸς αὐτῆς, ἔχει γυναῖκα Θεοδώραν ...*».

⁶⁵ *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 70.146-147 (1301).

⁶⁶ *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 79.217 (1320). Ένας άνδρας ήταν δυνατό να προσδιορίζεται από τη συγγενική σχέση που τον συνέδεε με τη μητέρα του, ακόμη και όταν εκείνη δεν είχε πεθάνει. Σε αυτή την περίπτωση η μητέρα του ζούσε σε διαφορετικό νοικοκυριό, το οποίο είχε καταγραφεί πριν από το δικό του. Βλ. π.χ. *A. Lavra*, τ. II, αρ. 109.704-706 (1321): «*Μαρία χήρα ή θυγάτηρ Βασιλείου τοῦ Ῥώσου ἦτοι ή Κωνστία, ἔχει ... νόμιμα ἐν ἔκτον. Γεώργιος Εὐδαιμονίτζης ὁ ἕτερος υἱὸς αὐτῆς ...*».

⁶⁷ Η σειρά αυτή δεν ίσχυε όταν ο αρχηγός είχε κόρη, οπότε τη θέση του έπαιρνε μετά τον θάνατό του ο γαμπρός του, παρότι αυτός καταγραφόταν μετά την κόρη. Για παράδειγμα, το 1301 στον Κάτω Βολβό ο Κωνσταντίνος είχε καταγραφεί μετά τους γιους και τις κόρες του αρχηγού του νοικοκυριού Μιχαήλ Μαντζαβίνου· βλ. *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 70.296-298 (1301): «*Μιχαήλ ὁ Μαντζαβίνος, ἔχει γυναῖκα Μαρίαν, υἱὸς Καλὸν καὶ Γεώργιον, θυγατέρας Θεοδώραν, Καλὴν, Γεωργίαν καὶ Ἐλένην, ἀνεψιὸν Νικόλαον, γαμβρὸν ἐπὶ τῇ Θεοδώρα Κωνσταντῖνον τὸν Μακρὸν καὶ ἐπὶ τῇ Καλῇ Κωνσταντῖνον, ἑγγόνους ...*». Το 1318 ο τελευταίος Κωνσταντίνος, αρχηγός του δικού του πιά νοικοκυριού, προσδιορίζεται από την εξ αγχιστείας σχέση που τον συνέδεε με τον θανόντα πεθερό του· βλ. *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 75.424 (1318): «*Κωνσταντῖνος ὁ γαμβρὸς τοῦ Μαντζαβίνου, ἔχει γυναῖκα Καλὴν, υἱὸς Σταματικὸν καὶ Παναγιώτην ...*». Την καταγραφή των ανδρών και στη συνέχεια των γυναικών παρατήρησε ο G. G. Litavrin στο πρακτικό της απογραφής του 1073 που πραγματοποιήθηκε στην Πάτμο. Ακόμη, ο Litavrin επισήμανε ότι οι αρχηγοί των 28 από τα νοικοκυριά που εμφανίζονται στην απογραφή προσδιορίζονται από τη σχέση τους με συγγενικά άτομα. Κατά τον ερευνητή, ο απογραφέας χρησιμοποιεί αυτές τις επιπλέον πληροφορίες, για να υποδείξει από ποιόν κληρονόμησαν οι αρχηγοί τις στάσεις τους· βλ. G. G. Litavrin, *Family Relations and Family Law in the Byzantine Countryside of the Eleventh Century: An Analysis of the Praktikon of 1073, Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990) 187-193, σ. 188-189.

⁶⁸ Εντοπίζουμε μόνο μία εξαίρεση. Το 1301 η χήρα Ανατολική είχε δύο γιους, τον Ιωάννη και τον Θεόδωρο· βλ. *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 70.312 (1301). Το 1318 ο γιος της

Συνεπώς, η γυναίκα στην αγροτική κοινωνία του 14^{ου} αιώνα, παρ' όλες τις απαγορεύσεις και τους περιορισμούς που η κοινωνία της επέβαλλε, διαδραμάτιζε σπουδαίο οικονομικό ρόλο. Τον ρόλο αυτόν τον όφειλε στην προίκα που η οικογένειά της τής έδινε όταν παντρευόταν ή στο μερίδιο που της κληροδοτούσαν οι γονείς της στην περίπτωση που πέθαιναν πριν από τον γάμο της. Έτσι παντρεμένες και ανύπανδρες γυναίκες μπορούσαν να αναλάβουν εξίσου τη διαχείριση ενός νοικοκυριού και να είναι ιδιοκτήτριες περιουσιακών στοιχείων. Αρκετά συχνά μάλιστα προσδιόριζαν άνδρες αρχηγούς νοικοκυριών και ήταν σε θέση να αναλάβουν την κηδεμονία των παιδιών τους και να δώσουν σε αυτά το πατρικό τους όνομα.

Ιωάννης προσδιοριζόταν από τον συγγενικό δεσμό τους βλ. *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 75.419-420 (1318). Στην απογραφή του 1320 και ο αδελφός του Θεόδωρος προσδιοριζόταν από τη σχέση του με τη μητέρα τους. Βλ. *A. Ivir.*, τ. III, αρ. 79.419 (1320). Παρατηρούμε λοιπόν ότι και οι δύο γιοι της προσδιορίζονται από τη σχέση με τη χήρα μητέρα τους. Στην περίπτωση αυτή δεν ισχύει η σειρά καταγραφής, γιατί εάν ίσχυε θα έπρεπε μόνο ο Ιωάννης να προσδιορίζεται από το όνομα της μητέρας του. Τα δύο αδέρφια ήταν επικεφαλής διαφορετικών νοικοκυριών, ενώ ο ένας μόνο διαδέχτηκε τη μητέρα του στην αρχηγία του πατρικού νοικοκυριού.

Zoe Getimi

Femmes de la société rurale du XIVe siècle. Le témoignage des documents du Mont Athos

Aux documents des monastères du Mont Athos on trouve beaucoup d'informations pour la position de la femme dans la société rurale du XIVe siècle. La femme, grâce à la dot que sa famille lui donnait quand elle se mariait ou bien à la part de la fortune familiale laquelle elle héritait de ses parents au cas où leur mort arrivait avant le mariage, jouait un rôle économique très important. Même si le mari gérait les biens que la dot comprenait, aux multiples documents concernant la vente de la terre (*πρατήρια έγγραφα*) la femme se présentait comme la gestionnaire de la dot et le mari comme celui qui donne son adhésion. Après la mort du mari la femme se mettait chef de famille. À peu de cas où les femmes n'étaient pas mariées, elles étaient responsables fiscal du feu inclus les hommes adultes. Enfin, en étudiant les documents on observe que fréquemment la femme nommait les hommes, souvent les fils de la famille ou même le bon-fils mais aussi, et elle avait la possibilité de garder la tutelle des enfants ou de plus de leur donner son nom de jeune fille.